

*Глівінська Л. К.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри стилістики та мовної комунікації
Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ХОЧ СТАВ У СВЯТИЙ ВУГОЛ ТА МОЛИСЬ: АНТРОПОЦЕНТРИЧНА ДИДАКТИКА В ЕТНОФРАЗЕОЛОГІЇ ДОНБАСУ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ГАРБЕРА І. В. «МОВНОАРЕАЛЬНЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТУ ЛЮДИНА: ФРАЗЕОКОДОВИЙ РІВЕНЬ І ЛІНГВОКОМП'ЮТЕРНЕ МОДЕЛЮВАННЯ»)¹

Книга Ірини Гарбери, філолога з Донецького національного університету імені Василя Стуса, привертає увагу до живомовної стихії Донбасу, її української аксіологічно різномірної символіки.

«Людина – мірило всіх речей» (Протагор). Ця формула античного мислителя вкотре скеровує науковий пошук (як один із можливих), тому що цілком однозначно окреслює домінуючу світоглядну настанову.

Важливо, що лінгвістика завжди зберігає антропоцентричний характер, адже об'єктом її вивчення є універсальне суспільне явище. У пізнанні «мови в людині» й «людини в мові» вбачають, як відомо, надійне підґрунтя для якісного аналізу когнітивних феноменів.

У рецензованій монографії, що має три розділи, представлено фрагмент мовно-концептуальної картини світу українців: на фразеологічному матеріалі східностепових говірок простежено особливості вербалізації концепту «людина». В експедиційний спосіб дослідниці зібрала понад 700 реєстрових одиниць, зафіксувавши їх різні контекстуальні реалізації. Інформантами стали жителі смт Новотроїцьке та Ольгінка Волноваського району Донецької області, народжені в 1927–1954 рр. Таким чином, джерельну базу роботи сформували ареальні мовні засоби. При цьому показово, що для їх опису було обрано актуальний категорійний інструментарій – систему кодів культури, з одного боку, і лінгвокомп'ютерну модель – з іншого.

Перший розділ монографії містить ключові для розуміння висвітлюваної теми теоретико-методологічні відомості, про що свідчить його назва – «Концепт *людина* у фразеології східностепових українських говірок: конститутивні засади дослідження» (с. 10–56).

Розкриваючи онтологічну сутність термінопоняття «концепт», авторка наголошує на складній природі останнього – як епістемічного, психоментального й етнокультурного утворення. Щоправда, сама процедура розмежування підходів виявилася не надто показовою: висновки про потенційно різні іпостасі концепту фактично збігаються. Пор.:

1) «оперативна змістова одиниця свідомості², мислення, пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи мови мозку; *результат пізнавальної діяльності*; когнітивно-базисна підсистема думки; *квант знання*; дискретне ментальне утворення; внутрішньо динамічна інформаційна структура;

ідея, реконструйована через різномірне мовне вираження та позамовну реалію (за допомогою асоціативних зв'язків); згорнутий глибинний смисл предмета; змістова форма кодування та збереження інформації, пов'язана з психікою людини та національно-культурно маркована» (с. 20) – про концепт як епістемічне утворення;

2) «перцептивно-когнітивно-афективна структура; *продукт свідомості людини; точка відліку мислинневого акту, ембріон мислинневої операції; динамічний ментальний прообраз*; вища форма віддзеркалення дійсності в людській психіці; пізнавальна психічна структура, збережена в національній пам'яті носіїв мови та залежна від культурної індивідуальності концептоносія» (с. 23) – про концепт як психоментальне утворення;

3) «...ментальне утворення, марковане етнокультурною специфікою; структура, вербалізована в слові (її глибинний експресивний зміст, зумовлений національною культурою, апелює до вищих духовних цінностей); основна ланка культури в ментальному світі людини, ментальний акт культурного простору» (с. 30) – про концепт як етнокультурне утворення.

Зрештою, авторка монографії доходить справедливого висновку про те, що багатомірні явища, а серед них – концепт, варто вивчати з інтегративних позицій, поєднуючи різні вектори інтерпретації. «Концепт – це явище синкретичне, що має ментальну сутність і матеріальне начало – мовне вираження, є специфічною часткою етнокультурної інформації, що відображає світ національного сприйняття предметів і понять, позначених мовою» (с. 33).

Відомо, що вербалізаторами концептів можуть бути одиниці різних мовних рівнів. Водночас прикметно, що факт об'єктивації *lingua mentalis* засобами фразеології свідчить про вагомий роль означеного концепту для мовомислення представників певного етнічного середовища. Ці засоби обов'язково передбачають оцінну складову частину, тому хоч і є менш продуктивними порівняно, наприклад, із лексичними, демонструють яскравий колорит, виразну самобутність. Пор.: «...якісно відрізняється такий спосіб вербалізації від інших тим, що передає лінгвокультурний досвід етносу, здатність образно, символічно, «чуттєво» оцінювати ситуацію, явище, об'єкт» (с. 35). Очевидно, що ареальна фразеологія як маркер буття певного регіону акумулює особливий потенціал, значущий для розуміння унікальної народної свідомості.

Від 90-х рр. XX ст. і до сьогодні фразеологічний континуум східностепових українських говірок залишається, як можна

¹ Гарбера І. В. Мовноареальне поле концепту *людина*: фразеологовий рівень і лінгвокомп'ютерне моделювання : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2018. 172 с.

² Тут і далі в цитатах курсив мій. – Л. Г.

переконатися, об'єктом пильної уваги науковців. Аналізують етимологію, ідеографічну специфіку, конотативні можливості, лінгвокраїнознавчу атрибутику, структурні моделі діалектної фраземіки. Працюють над укладанням спеціальних словників, як-от: Ужченко В. «Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу» (Луганськ, 2013); Леснова В. «Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: людина та її риси» (Луганськ, 1999); Грица Т. «Матеріали до фразеологічного словника Гуляйпільського району Запорізької області» (Харків, 1996).

Доведено, що фразеологізми, локалізовані на території Донбасу, експлікують чимало концептів, пов'язаних і з матеріальною (нерідко – прототиповою), і з духовною сферами. Активними процесами в ареальній фразеології сходу України є, наприклад, «безперервне формування окремих мікрогруп, ... еволюція від широкої ареальної варіантності до літературного різновиду, взаємозамінність компонентів, рух від безобразних словосполучень до образних і навпаки, переорієнтація внутрішньої форми» (див.: с. 40). Серед чинників діалектного фразеотворення – евфемізація, каламбур, метафоричний динамізм, поширення псевдовласних назв, актуалізація жаргонних елементів (пор.: с. 39–42).

Фахівці з лінгвокогнітології послідовно обговорюють питання про структуру концепту. Автором аналізованої монографії воно розв'язується традиційно. Концепт «людина» у фразеології східностепових українських говірок дістає такої стратифікації.

1. Поняттєвий складник реконструйований на матеріалі словникових дефініцій назви однойменного концепту: «Людина – природно-соціальна істота, що має свідомість і мову, здатна мислити, продуктивно працювати, еволюціонувати, створюючи власну історію та національну культуру» (с. 50).

2. Образний складник пов'язаний із системою кодів культури, якими є: предметний, соматичний, фіто- й зооморфний, сенсорний, темпоральний тощо.

3. Значеннєвий складник співвідносний із фразеосемантичними групами «зовнішній вигляд», «розумові здібності», «емоційний стан», «вікова характеристика», «спілкування» та ін.

4. Оцінний складник, наскрізний для двох попередніх, детермінує місце одиниці з-поміж позитивно чи негативно конотованих або нейтральних.

Закономірно, що концептуальний аналіз діалектної фраземіки має свою специфіку. Так, актуальну референтну ситуацію встановлюють на матеріалі живого народного мовлення, тобто враховуючи контекстуальні зв'язки засобів-номінацій концепту. До спеціальних дослідницьких процедур належать також ідеографічна параметризація концепту (фразеоідеографічне структурування в термінах «семантична підгрупа», «семантична група», «семантичне поле») та виокремлення етнокультурних його складників у межах фразеосемантичного поля.

Другий розділ монографії має назву «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок: культурне кодування» (с. 57–98). Тут висвітлено один із обраних ракурсів аналізу фактичного матеріалу. Дослідниця розмірковує над тим, як архетипи свідомості, або ментальні прообрази, об'єктивуються в мові. Вони кодуються у формі, «здатній ідентифікувати культуру, через сукупність вторинних знаків, наділених такими смислами, які можуть проявлятися в предметах матеріальної та духовної діяльності людини на рівні семіотичного

простору» (цит. за: с. 59). Звичайно, до таких знаків-ідентифікаторів належать фразеологізми – «особливі, «згорнуті» мікротексти, чії компоненти й образи пронизані кодами культури»; «уявлення ці глибоко вкорінені у свідомості кожного носія мови» (див.: с. 59).

Співвідношення фразеологічних одиниць із певним кодом культури залежить від їх значення та компонентного складу. Про експлікацію, наприклад, соматичного коду сигналізують назви частин людського тіла: *аж серце зайшлося* (лексико-семантичний варіант «сильне потрясіння»); *голова аж гуде* (ЛСВ «головний біль»); *підісти на вуха* (ЛСВ «набриднути розмовами»); *усе в руках горить* (ЛСВ «талановита людина»); *хоч ширнути межі очі* (ЛСВ «безхарактерна людина»). Номінації реалій матеріального світу об'єктивують предметний код; пор.: *акваріум ковтнути* (ЛСВ «поглядшати»); *без драбини хату мазати* (ЛСВ «бути високим»); *плачуча гітара* (ЛСВ «засмучена людина»); *сміливий до порога* (ЛСВ «боякий»); *у горцику танцювати й не перекинути* (ЛСВ «бути хитрим і досвідченим»). Зооморфний код культури репрезентують фразеологізми з відповідними словооброзами: *бугая підняти* (ЛСВ «бути фізично сильним»); *скажена качка* (ЛСВ «роздратована людина»); *сумирна вівця* (ЛСВ «покірна людина»); *хоч у волі запрягай* (ЛСВ «здорова людина»); *як мамонт на жирафа* (ЛСВ «несхожі люди»).

Важливо, що названі коди формують тріаду основних; натомість вербальний код культури дістає спорадичної, та ще негативно-оцінної, експлікації засобами ареальної фразеології (пор.: с. 65–76, 86–87). Поширеним явищем виявилися т. зв. «міжкодові переходи», що творять «дифузну зону, де умовно визначені межі кодів культури взаємопроникають» (див.: с. 87). Поєднуються, наприклад, антропо- й зооморфний коди (*дочка лисиці* – про хитру жінку); предметний і соматичний (*каструля з вухами* – про неуважну людину); квантитативний і фітоморфний (*два метри сухостою* – про високу, худорляву людину); зооморфний, просторовий, предметний (*горобця в садочку за гроші заганяти* – про скнару); квантитативний, предметний, соматичний (*два чоботи на одну ногу* – про схожих людей).

Осмісленню прикладних завдань сучасного мовознавства присвячено третій розділ рецензованої книги. Його назва – «Концепт людина у фразеології східностепових українських говірок: лінгвістична база даних» (с. 99–143).

Як відомо, з розвитком інформаційних технологій можливості вивчення природної мови значно розширилися. Чимало функцій з оброблення текстових даних лінгвісти доручили комп'ютеру. Спростилися найскладніші процедури, як-от: розпізнавання мовлення, укладання словників, переклад текстів, їх реферування, стандартизація термінології. Водночас існує потреба в якісному лінгвістичному забезпеченні автоматизованих систем, у створенні ефективного програмного інструментарію для аналізу одиниць різних мовних рівнів.

Важливо, що фахівці Донецького національного університету послідовно працюють над виконанням означених суспільних запитів. Здобутком вітчизняної комп'ютерної лінгвістики є, наприклад, база даних діалектного мовлення «Українські говірки Донеччини. Фонотека», створена у 2000 р. як електронний ресурс локального доступу. Одна з наукових тем, що розробляються в університеті нині, – «Об'єктивна і суб'єктивна мовносоціумна граматики: комунікативно-когнітивний і праг-

матико-лінгвокомп'ютерний виміри». Про деякі спеціальні дослідницькі проекти згадує І.В. Гарбера, коментуючи, зокрема, і власний доробок (с. 101–103).

Із рецензованої книги дізнаємося, що створення бази даних на матеріалі ареальної фразеології відбувалося у два етапи – інфологічний і датологічний. Такий алгоритм, загалом, є апробованим у лінгвістиці щодо різних об'єктів опису, і це перекоонує в доцільності його вибору.

Інфологічний етап передбачає вивчення конкретної предметної галузі (самого об'єкта опису) з подальшим створенням її аналога, тобто моделі. Фактично йдеться про впорядкування джерельної бази і визначення типів інформації, яку можна здобути про вихідні одиниці.

На цьому першому етапі структурування лінгвістичної бази даних української діалектної фразеології ключовими завданнями стали такі:

- 1) сформуувати корпус реєстрових одиниць (ареальних фразеологізмів з архісеєю «людина»);
- 2) визначити класифікаційні типи фразеологізмів за трьома параметрами: ідеографічним, аксіологічним і структурним.

Звернімо увагу на деякі результати параметризації діалектної фраземіки.

1. У складі досліджуваних одиниць найбільш репрезентативними виявилися тематичні групи «характер» (35,5%), «зовнішній вигляд» (15,6%), «фізичний стан» (13,5%), «розумові здібності» (12,8%). Найменше засобів вторинної номінації зафіксовано на означення віку людини (2,1%).

2. Фразеологізми з негативно-оцінною конотацією істотно переважають (іх 81,87%), як-от: *двогтю дати і меду піднести* (про лицемірного); *на блатній козі проїхатися* (про пихатого); *народитися у квітні* (про неправдивого); *свиня в костюмі* (про неохайного); *широке горло* (про жадібного); *щодня неділя* (про ледачого); *як дві маршрутки вперек* (про безграмотного). Експлікація позитивних чи нейтральних характеристик людини є досить фрагментарною (12,89% і 5,24% відповідно); напр.: *живий ум* («розумний»); *на душу багатий* («добрий»); *хазяйського батька син* («працелюбний»).

3. Більшість ареальних фразеологізмів мають структуру словосполучень (73,23%): *ангел небесний, ніби смішинку з'їсти, стріляна сорока, хмара хмарою, шукати вчорашній день* і под. Значно менше одиниць, що співвідносні з реченням (25,21%); напр.: *аж кури сміються; бджола меду дала; ваші*

двері нашій хаті двоюрідний погріб; гени пальцем не задавши; завелася семиділіха.

Наступний – датологічний – етап проектування лінгвістичної бази даних передбачав, як і належить, створення адекватного програмного забезпечення. У цьому разі фахову інформацію (наприклад, про ідеографічну типологію фразеологізмів) об'єктивують у такий спосіб, щоб вона стала придатною для опрацювання комп'ютером. У рецензованій монографії до певної міри унаочнено потенціал спеціальної лінгвістичної бази даних: відтворено її головне меню; продемонстровано систему навігації; змодельовано ймовірні запити (с. 134–142).

Надзвичайно важливим результатом проведеного дослідження є підготовка матеріалів для інтегрованого фразеологічного словника української діалектної мови, в якому реєстрові одиниці дістають якнайширшої параметризації. Окрім тлумачної та ілюстративної зон, типових для лексикографічної статті, доцільно:

- 1) співвіднести фраземи з певним кодом культури;
- 2) унаочнити систему вербалізаторів цих кодів;
- 3) з'ясувати ідеографічний статус одиниць;
- 4) увиразнити її аксіологічну домінанту;
- 5) визначити ступінь продуктивності структурних моделей.

Очевидно, що багатопараметрові словники – особливий продукт інтелектуальної праці, здатний стимулювати міждисциплінарні контакти. А саме така взаємодія насажує глобалізований науковий простір.

Методика аналізу живого народного мовлення, викладена в монографії І.В. Гарбери «Мовноареальне поле концепту людини: фразеологічний рівень і лінгвокомп'ютерне моделювання», має беззаперечну наукову цінність. Водночас фактичний матеріал дослідження постає настільки багатомірним і яскравим, що не залишає сумнівів у можливості його подальшої інтерпретації, зокрема, в етимологічному аспекті, в інтертекстуальній площині, у ракурсах соціо- й еколінгвістики. Кожен підхід по-своєму наближає до витворення цілісної мовно-концептуальної картини світу українського народу.

Важливо, що за нинішніх надскладних життєвих реалій наукова спільнота Донецького національного університету імені Василя Стуса обрала шлях подвижництва. І ця самовіддана діяльність має бути прикладом для всіх, хто зацікавлений у єдності України.